

Hoofdstuk 2. Succesvol oud: schuivende betekenissen

Sjaak van der Geest^I & Els van Dongen^{II}

Hoe gaan 'succes' en 'oud worden' samen? Is het feit dat men een hoge leeftijd bereikt op zich al een succes? Gaat het om de kwaliteit van het leven dat men op die hoge leeftijd geniet? Maar wat is dan 'kwaliteit'? Of is men succesvol oud als men – ondanks een hoge kalenderleeftijd – niet de symptomen van ouderdom vertoont? Met andere woorden, is men succesvol oud als men als het ware *niet* oud is? Is succesvol oud de ontkenning van het oud zijn?

De culturele antropologie is de studie van verschillen. Door te vergelijken en te contrasteren worden gevestigde assumpties ter discussie gesteld. Vanzelfsprekendheden gaan schuiven en krijgen het karakter van toevalligheid in het licht van de 'vanzelfsprekendheden' van anderen. In deze bijdrage onderzoeken wij het gebruik van de term 'succesvol oud' – of verwante termen – in verschillende sociale, culturele en politieke milieus. De volgende contrasterende 'milieus' zullen in deze beschouwing aan bod komen: de Nederlandse cultuur tegenover die van een Ghanees dorp, de denkwijze van beleidsmakers tegenover die van ouderen zelf, en de wereld vóór en achter de façades van het ouder worden. Blijken zal dat percepties van succes op oude leeftijd zozeer uiteenlopen dat men kan spreken van een spraakverwarring. Bovendien zal blijken dat de wisseling van definities en percepties afhankelijk is van de specifieke belangen die de betrokkenen hebben bij het verschijnsel oud worden.

De antropologische benadering

De Leiden 85-plus Studie kan worden beschouwd als een pionier in de samenwerking tussen medisch-kwantitatieve en antropologisch-kwalitatieve onderzoekers. Op papier lijkt een dergelijke samenwerking voor de hand liggend. De beide benaderingen vullen elkaar immers aan. Zo kunnen vragen over de betekenis van gemeten waarden en scores soms beantwoord worden met behulp van beschrijvingen van ervaringen in concrete leefsituaties. Omgekeerd kan de antropoloog de relevantie en representativiteit van zijn bevindingen toelichten met cijfers en schalen uit kwantificerend onderzoek.^I Met name de studies van Bootsma-van der Wiel (2002) en von Faber (2002) laten de vruchten van deze kruisbestuiving zien.

De theoretische uitgangspunten van antropologisch onderzoek onder ouderen verschillen in drie opzichten van de uitgangspunten van medisch onderzoek. Het eerste verschil is het belang dat de antropoloog hecht aan context. In de exacte wetenschappen wordt het object van onderzoek gewoonlijk uit zijn natuurlijke context gehaald en buiten die context –

^I Prof.dr S van der Geest, hoogleraar Medische Antropologie, Afdeling Sociologie / Antropologie, Universiteit van Amsterdam.

^{II} Dr E van Dongen, universitair docent Culturele Antropologie, specialisatie Medische Antropologie, Afdeling Sociologie / Antropologie, Universiteit van Amsterdam.

bijvoorbeeld in een laboratorium – bestudeerd. De antropoloog doet het omgekeerde en verzamelt zijn gegevens zoveel mogelijk in concrete leefsituaties. Zoals men de betekenis van een woord pas met zekerheid kan vaststellen in de context van een hele zin – of meerdere zinnen – kan men de woorden van informanten pas begrijpen als ze gerelateerd worden aan de situatie waarin ze worden uitgesproken. In die concrete situaties blijkt pas wat oud zijn betekent voor de betrokkenen zelf en voor hun omgeving. Dat geldt eveneens voor uitspraken over gezondheid, tevredenheid, verdriet, eenzaamheid en ‘succesvol oud’.

Een tweede belangrijk onderscheid is dat de antropoloog wil interpreteren. Ooit trachtten antropologen culturele verschijnselen, in navolging van de natuurwetenschappen, te *verklaren*: door het opsporen van regelmatigheden die na veel experimenteren tot wetten met een voorspellende kracht verheven werden. Die ambitie is nu vrijwel uitgestorven. Een antropoloog is nu al blij als hij in staat is te begrijpen wat mensen om hem heen doen en zeggen, en als hij zijn *interpretatie* kan opschrijven op een manier die ook voor anderen begrijpelijk is.

Het derde onderscheid wordt in de antropologie aangeduid met de termen ‘emic’ en ‘etic’. Het gaat de antropoloog gewoonlijk om de ideeën van de betrokkenen zelf (het emic perspectief), dat kunnen ouderen zijn, of hun verzorgers, of juist de jongere generatie. Door die interesse in de gedachten van de verschillende betrokkenen ontstaat er ruimte voor verschil van opvattingen, voor tegenspraak, en voor culturele diversiteit. Verschillende partijen blijken soms verschillende opvattingen te hebben over het onderwerp van onderzoek. Die aandacht voor de gedachten van mensen vloeit voort uit het besef dat mensen niet willoos overgeleverd zijn aan biologische of maatschappelijke processen maar deze processen op een voor hen zinvolle wijze in hun leven integreren. Mensen zijn zowel objecten als subjecten van hun geschiedenis.

Deze verschillende theoretische uitgangspunten hebben geleid tot diverse methoden van onderzoek. Zoals bekend haalt de antropoloog zijn inzichten meer uit ‘gewone’ conversaties dan uit gestructureerde interviews of vragenlijsten. Die conversaties worden zoveel mogelijk gecombineerd door participerende observatie, het meebeleven van de ervaringen van de mensen bij wie men onderzoek verricht. Dat ‘meebeleven’ loopt haast ongemerkt over in een vorm van introspectie: het besef dat men de gedachten en gevoelens van anderen slechts kan duiden via de eigen gedachten en gevoelens. Wat levert dit op als wij ons verdiepen in het begrip ‘succesvol oud’?

Culturele variaties: Nederland en Ghana

Als wij antropologen mogen geloven, is er weinig waarin culturen zozeer van elkaar verschillen als in de betekenis en waardering van ouderdom. In een recente publicatie laten Westerhof et al. (2001) zien dat er grote verschillen bestaan tussen diverse culturen in de waardering van ouderdom. Voor Noord-Amerikaanse ouderen is goede gezondheid, gekoppeld aan behoud van zelfstandigheid de eerste prioriteit. Kongolese ouderen daarentegen benadrukken vooral de steun van hun kinderen en het belang van een goede dood. Indiase ouderen bevinden zich ergens tussen deze twee uitersten, maar hechten

eveneens veel belang aan een vreedzaam einde. Ghanezen die ons land bezoeken tonen zich geschokt over de wijze waarop wij omgaan met ouderen en met onze eigen ouderdom. De verdringing van 'oud' komt hun onbegrijpelijk, onterecht en inhumain voor. Omgekeerd verbazen wij ons over de vanzelfsprekendheid van de zorg en het respect waarmee ouderen in Ghana omgeven worden. Verder blijkt uit onderzoek van Van Dongen (2002) in Zuid-Afrika dat door sociale, economische en politieke processen zorg en respect voor ouderen soms niet meer vanzelfsprekend zijn waar ze dat vroeger wel waren.

Strikt genomen is veroudering een amoreel begrip, niet in zichzelf goed of slecht, merkt Fairhurst (1998) op. Kaas en wijn, bijvoorbeeld, winnen aan smaak als ze ouder worden. Veroudering als positief of negatief beschouwen is daarom een culturele constructie. Waarom zou men het verschijnen van rimpels en grijs haar bij mensen als een teken van achteruitgang interpreteren terwijl men vergelijkbare fysieke veranderingen bij bomen, meubels of huizen als een winst in schoonheid beschouwt?

Dat ouder worden niet 'van nature' een negatief concept is, wordt op treffende wijze duidelijk in het onderzoek van Van der Geest in een dorp in Ghana (1997). In de lokale taal, Twi, gebruikt men de term *nyin* ('groeien') voor 'oud worden'. 'Ik ben oud' (*manyin*) klinkt dus als 'ik ben gegroeid'. Terwijl wij in het Nederlands (en in vele andere Europese talen) een bijvoeglijk naamwoord nodig hebben om de toestand van oud zijn aan te duiden, kiest men in het Twi voor de dynamiek van een werkwoord met een inherent positieve betekenis. *Nyin* verwijst naar een lineair proces van alsmaar meer mens worden. Hoe ouder men is, hoe meer 'menschheid' men bevat, hoe meer menselijke beschaving en wijsheid men heeft. Als iemand "*manyin*" zei, klonk dat niet verontschuldigend of zielig maar trots, bijna opschepperig. Vaak betekende het: ik ben belangrijker dan jij want jij bent minder gegroeid. Zijn Ghanese mede-onderzoekers hadden het soms over 'grown-ups' als ze 'ouderen' bedoelden. Voor de mensen van het dorp in Ghana is het daarom in zekere zin 'vanzelfsprekend' en 'natuurlijk' dat men respect toont voor ouderen. Zij hebben 'meer' en zijn 'meer'. In Zuid Afrika spreekt men in het Afrikaans heel treffend van "groot mense" (Van Dongen 2002).

De term *nyin* wordt alleen gebruikt voor levende wezens die immers de potentie van groei in zich hebben. Objecten zoals gereedschap, een huis, een auto kunnen echter niet groeien. Bij hun 'geboorte' (als ze nieuw zijn) zijn ze volmaakt, daarna begint de aftakeling. Voor dingen gebruikt men daarom wel een bijvoeglijk naamwoord: *èyè dada*, 'het is oud', dat wil zeggen: het verkeert in een toestand van verval, het werkt niet meer zo goed als toen het nieuw was.

In Ghana is het ouder worden een ontwikkeling waar men naar uitzielt, de 'oogsttijd' van een leven waarin men hard gewerkt heeft voor anderen. Het is een tijd waarin men kan rusten en waarin anderen hun waardering en respect tonen door de ouderen te omringen met zorg en te luisteren naar hun wijsheid. Oud is bijna per definitie 'succesvol'. In Nederland, daarentegen, denkt men bij veroudering vooral aan wat men verliest; geen

oogst binnenhalen maar 'inleveren', achteruitgang. Uit het onderzoek van Margaret von Faber in Leiden (zie ook hoofdstuk 6) blijkt dat de kunst van het oud worden vooral bestaat uit het sportief 'incasseren' van deze verliezen, de bakens verzetten, zich niet laten kisten door de toenemende beperkingen die zich bij het ouder worden voordoen. 'Succesvol oud' klinkt als een oxymoron: men is succesvol *ondanks* het feit dat men oud is. Succesvol oud is een overwinning op de ouderdom; wie zijn humeur niet laat bederven door de pijnen en ongemakken van de oude dag, wie niet klaagt over de verloren vrijheden en geliefden, wie het kan opbrengen het leven van de zonnige zijde te blijven bekijken en tevredenheid toont met zijn lot, mag zich 'succesvol' noemen. "Als je jezelf op deze leeftijd nog gelukkig voelt, wat wil je dan nog meer?" merkt een van de ouderen op in Von Fabers (2002) studie. Wie ondanks zijn hoge leeftijd nog gezond is, en bijvoorbeeld nog kan fietsen, heeft geluk, merkt dezelfde persoon op. Maar zelfs als de gezondheid verslechtert kan hij toch nog gelukkig zijn, vervolgt hij:

Het is niet alleen gezondheid. Het is een samenspel waarvan ik zeg dat gezondheid er een belangrijke rol in speelt, maar hoe je je voelt en hier dit (wijst op zijn hoofd) speelt ook een belangrijke rol. En die sociale contacten die hangen grotendeels van jezelf af. Of jij relaties hebt en hoe jij je voelt in die relaties, dat hangt voor een deel van jezelf af.... Als je je nergens voor interesseert dan ben je in mijn opzicht niet succesvol.

Zijn vrouw voegt eraan toe:

Er is hier een man op de gang ook. Die woont hier al jaren. Nou dan loop je op de gang om de krant te halen en dan komt hij eraan en dan zeg je 'goedemiddag'.... En ik hoor niets. Het is een heel eenzaam figuur. We hebben hem nooit gezien met iemand samen.

Waarna hij besluit:

Dat is in onze ogen een zielig figuur. Er mankeert niets aan die man. Dat is een hele keurige fatsoenlijke man. Er is niks van kritiek, maar die man heeft dus van binnenuit in zich dat hij zich terugtrekt van sociale contacten. En dan zeg ik: ja, dat vind ik nou niet een succes.

Zelfs wanneer ouderen in de ogen van anderen niet helemaal niet succesvol zijn, dan nog kunnen deze ouderen een gevoel van 'succes' hebben, wanneer zij erin slagen zich te verzoenen met hun voorbije leven, met familie waarmee het contact lang geleden volledig verbroken was en zich kunnen voorbereiden op een vreedzame dood. Dit geldt bijvoorbeeld voor chronisch psychiatrische oudere patiënten die het grootste deel van hun leven in een inrichting hebben doorgebracht (van Dongen 2001).

Politieke variaties: beleidsmakers en ouderen

Vanuit een 'meer-niveau' (of 'multilevel') perspectief blijkt een begrip als 'succesvol oud' eveneens voortdurend van inhoud te veranderen. Het meer-niveau perspectief is een onderzoeksstrategie die de verborgen tegenstellingen tussen partijen (mensen op verschillende sociale of politieke niveaus) aan het licht tracht te brengen (zie van der Geest et al. 1990). 'Verborgen', omdat die tegenstellingen vaak schuilgaan achter het gebruik van gelijke termen. Het meer-niveau perspectief gaat ervan uit dat actoren op verschillende niveaus van sociale organisatie of politiek gezag verschillende belangen

hebben en hun percepties en definities van de maatschappelijke werkelijkheid aanpassen aan die belangen. Dit kan er toe leiden dat gelijke termen tegengestelde visies en belangen dekken. Het gebruik van de uitdrukking 'succesvol oud' is een goed voorbeeld. Het is een term die beleidsmakers, zorgverleners, onderzoekers en ouderen zelf vaak in de mond nemen, maar bedoelen zij er hetzelfde mee? Hoewel het Leidse onderzoek zich niet uitstrekte tot de burelen van de opdrachtgever, is het toch mogelijk iets te zeggen over verschuivingen in de betekenis van het begrip bij beleidsmakers in het algemeen.

Voor de Nederlandse overheid is de veroudering van de bevolking een punt van grote zorg. De algehele levensverwachting van mannen en vrouwen is spectaculair toegenomen, terwijl de *gezonde* levensverwachting (de periode waarin men een normale gezondheid geniet) nauwelijks verandert (Knook 2001). De groei van het aantal ouderen vraagt derhalve meer medische en maatschappelijke zorg, en leidt tot een sterke stijging in de kosten van de gezondheidszorg. De belangstelling van de overheid voor 'succesvolle ouderen' moet vanuit deze overweging begrepen worden. Beleidsmakers willen weten hoe en waarom sommige ouderen een goede gezondheid behouden en nauwelijks een beroep doen op medische en andere zorgvoorzieningen, terwijl anderen hier niet in slagen. Kennis van deze determinanten van 'succesvol oud' zou op den duur kunnen leiden tot aanzienlijke kostenbesparing voor de overheid. In de perceptie van veel beleidsmakers is 'succesvol oud' dan ook 'gezond' en 'in staat om zelfstandig te blijven wonen'.

Uit de resultaten van de Leiden 85-plus Studie bleek echter dat ouderen zelf een andere visie hadden op 'succesvol oud'. Zij wensten zich niet als 'onsuccesvol' te beschouwen als hun gezondheid achteruit ging, of als hun geheugen hen in de steek liet. Begrijpelijk vanuit hun standpunt, want een goede gezondheid kan men nauwelijks een verdienste noemen. Gewoonlijk is het 'meer geluk dan wijsheid' als een oudere lichamenlijk en geestelijk vitaal blijft. Omgekeerd zou het ook unfair zijn iemand te verwijten dat zijn/haar gezondheid of geheugen achteruit gaat op oude leeftijd. Von Fabers onderzoek laat zien dat ouderen toegeven dat gezondheidsproblemen een zware tol van hen eisen, maar dat zij tegelijkertijd blijven benadrukken dat dit geheel losstaat van al of niet succesvol zijn. Wie ondanks een zwakke gezondheid positief gestemd blijft, deze tegenslag weet te verwerken en zich aanpast aan de veranderde situatie kan even succesvol zijn als iemand die kerngezond is gebleven. De Belgische psycholoog Apostel (1993) spreekt daarom van 'zinvol ouder worden'. Daarmee doelt hij op het vermogen van ouderen om hun leven een positieve zin te geven. Dat is onder meer het geval als ze "doelen nastreven die hun persoonlijk leven te boven en te buiten gaan", als ze "behoren tot netwerken waarin ze kunnen communiceren, geven en ontvangen, waarderen en gewaardeerd worden", en als ze "de breukpunten die het bestaan altijd opgeeft, realistisch kunnen verwerken en het onherroepelijke kunnen aanvaarden".² Voor de Leidse ouderen is hun leven op hoge leeftijd geslaagd als ze de voorwaarden als verwoord door Apostel kunnen waarmaken. Met name het vermogen sociaal te blijven functioneren, mensen aan te trekken, is voor hen een bewijs dat ze succesvol zijn. Mensen aantrekken is immers wél een verdienste die de oudere op zijn/haar conto mag bijschrijven.

Een dergelijke spraakverwarring tussen ouderen en beleidsmakers over wat succesvol oud worden is, zou tot allerlei problemen kunnen leiden. Wat - zo zou men zich af kunnen vragen - heeft de overheid die de kosten van zorg wil drukken aan de uitkomst van een onderzoek dat laat zien hoe oude mensen hun waardigheid en sociale contacten behouden ondanks ernstige - geld verslindende - gezondheidsproblemen?

Sociale variaties: vóór en achter de façade

Termen als 'succesvol oud' kunnen ook strategisch worden aangewend. Zij zijn een manier van spreken waarmee mensen zich tegenover anderen positioneren en hun waardigheid trachten te handhaven. Een voorbeeld uit Ghana.

Er zijn in het Twi vier termen waarmee men een ouder iemand kan aanduiden. Voor een man zijn dat *òpanyin*, *akwakora*, *akwakora posoposo*, en *nana*. Voor een vrouw *obaa òpanyin*, *aberewa*, *aberewa posoposo*, en *nana*. De ouderen zelf tooien zich het liefst met de term *òpanyin*. *Òpanyin* is een ouder persoon die nog krachtig is naar geest en - tot op zekere hoogte - naar lichaam. *Akwakora* of *aberewa* klinkt als iemand die wat ouder is en meer gebukt gaat onder de lasten en gebreken van de ouderdom. De term *nana* heeft een meer algemene betekenis en wordt voor oudere mensen meestal als (aanspreek)titel gebruikt. Het is een titel waaruit respect spreekt. Deze term wordt ook gebruikt voor belangrijke personen die niet echt oud zijn. Een spreekwoord zegt: *Wowò sika a, na wòfrè wo nana* (Als je geld hebt, word je *nana* genoemd). Als zelfstandig naamwoord verwijst *nana* letterlijk naar een grootouder (in classificatorische zin) of een voorouder. Van der Geest vroeg één van de ouderen waaraan je kon zien dat iemand *òpanyin* was. De man antwoordde:

Je kunt het vooral zien aan de wijsheid die hij aan de jongeren geeft, en aan de manier waarop hij zichzelf respecteert. Als je jezelf respecteert, respecteren de jongeren jou ook en geven je alles wat je nodig hebt.... Een *òpanyin* drinkt niet en gedraagt zich, en toont de jeugd respect.

De ouderen hielden ervan de term *òpanyin* en spreekwoorden over de *òpanyin* te gebruiken om hun visie op zichzelf aan anderen duidelijk te maken. Een kleine bloemlezing maakt dit duidelijk.

Wijsheid, kennis, levenservaring en het vermogen om in de toekomst te kijken en mensen adviezen te geven zijn de eigenschappen van oude mensen, vertelden de ouderen aan de onderzoeker. Het feit dat men lange tijd heeft geleefd, impliceert dat men veel heeft gezien en de verbanden tussen allerlei zaken is gaan begrijpen. Levenservaring leert ons hoe de gebeurtenissen op elkaar volgen. Dankzij dat inzicht is de *òpanyin* soms in staat de toekomst te voorspellen en mensen te adviseren hoe zij problemen kunnen voorkomen. Toen Van der Geest één van de ouderen vroeg waarin de *òpanyin* zich onderscheidde van een jong iemand, antwoordde deze: "Wijsheid, vooral het vermogen goed na te denken voor hij iets doet. De jongelui beginnen gewoon (zonder na te denken)."

Een spreekwoord luidt: *Òpanyin nni biribi a, òwò abatwè* (Ook al heeft de *òpanyin* niets, hij heeft een elleboog). De betekenis, zo legde een oudere man uit, was dat ook al had een

òpanyin niets, hij had minstens wijsheid, een manier om mensen van advies te dienen, met woorden of een simpel gebaar. De elleboog stond voor 'wijsheid'. Hij gaf het volgende voorbeeld:

Je bent in het huis van de chieft en wilt iets zeggen. De *òpanyin* die naast je zit vreest dat je iets verkeerd gaat zeggen en in de problemen zal raken. Hij stoot je zachtjes aan met zijn elleboog en fluistert dat je beter kunt zwijgen. Als hij dat hardop zou zeggen of een gebaar met zijn hand zou maken, zou iedereen het merken. Maar hij doet het met zijn elleboog en als je verstandig bent, begrijp je het en houd je je mond.

Die wijsheid geeft de *òpanyin* ook macht. Daarom zegt een spreekwoord: *Òpanyin anosen suman/òbosom* (De mond van een *òpanyin* is sterker dan een amulet of god).

Daarnaast heeft de *òpanyin* goede manieren die zijn geworteld in zelfbeheersing. Hij is de baas over zijn gevoelens, hij wordt niet kwaad, hij schreeuwt niet tegen mensen. Zijn zelfbeheersing blijkt met name uit de manier waarop hij met informatie omgaat en uit zijn ascetische houding. Zijn reactie op geruchten en roddels wordt in meerdere spreekwoorden vermeld. Er is weinig dat zo duidelijk laat zien dat iemand nog een kind is als het feit dat hij zijn mond niet kan houden. Daarom zegt het spreekwoord: *Òpanyin due, mante, mante* (vrijelijk vertaald: De *òpanyin* zegt: neem mij niet kwalijk, ik heb niets gehoord, ik heb niets gehoord).

De zelfdiscipline van de *òpanyin* blijkt ook uit zijn houding tegenover voedsel, seks en andere materiële genoegens. Gulzigheid en hebzucht passen niet bij een *òpanyin*. Een spreekwoord zegt: *Òpanyin mpere kòm* (Een *òpanyin* klaagt niet over honger). Eén van de ouderen: "Als er niet genoeg eten in huis is, ziet de *òpanyin* af van zijn deel zodat de kinderen geen honger lijden." Een andere oudere voegde daar een bijzonder beeldend spreekwoord aan toe:

Wij zeggen: *Òpanyin yam adwansae aduasa* (In de maag van een *òpanyin* zitten dertig schapen). Je weet dat je het voedsel dat men gebracht heeft moet opeten, maar dat kind van je heeft niets te eten. Je zegt hem dat hij het op kan eten. Ik kan kola kauwen en verzadigd raken.... [De oude man] heeft zijn leven achter de rug. Hij heeft zoveel in deze wereld gegeten. Hij hoeft niets anders meer te doen dan thuis op de mensen te passen.

Wijsheid, voorzichtigheid, discipline en onzelfzuchtigheid zijn de hoofddeugden van de *òpanyin*. Ze worden bij elkaar gehouden door zijn toewijding aan de familie (*abusua*). De *òpanyin* maakt zich nergens zorgen over, behalve over het welzijn van de *abusua*. Hij nadert het eind van zijn leven, waarna hij zich zal voegen bij de voorouders. Er is voor hem geen reden zich nog druk te maken over materiële zaken. Zijn kinderen en kleinkinderen doen dat. Een oude blinde man merkte op:

Een *òpanyin* mag niet op reis gaan en zich ergens in een andere plaats vestigen. Hij is altijd thuis en geeft adviezen aan de jongere mensen. Als er een conflict is in huis, verzoent hij de partijen. Als een *òpanyin* wel op reis gaat en ergens anders gaat wonen, zullen de mensen hem uitschelden en hem een slechte *òpanyin* noemen (*òpanyin bofoò*). Het is de plicht van een *òpanyin* om altijd thuis te zijn om raad te geven en de vrede in huis te herstellen.

Men kan zeggen dat het welzijn van de familie de toetssteen is van alles wat de *òpanyin* onderneemt. Wat hij ook doet, als het de familie ten goede komt, is het goed. Als dat niet het geval is, wordt hij bekritiseerd. Zijn wijsheid is er voor de *abusua*. Zijn weigering acht te slaan op geruchten en kwaadsprekerij houdt de *abusua* bij elkaar. Als de *òpanyin* aandacht geeft aan roddels, komen er immers problemen in huis. Zijn zelfdiscipline ten aanzien van voedsel moet in datzelfde perspectief gezien worden. Hij ziet af van zijn voedsel om de kinderen goed te laten eten. De centrale plaats van de *abusua* in het leven van de *òpanyin* karakteriseert de succesvolle ouderdom.

Bezoeken aan oude mensen, directe observaties en gesprekken leverden echter een heel ander beeld op. Hun 'claim' dat ze een centrale rol speelden in de familie, adviezen gaven en zich niet bekommerden om materiële zaken, moesten gewoonlijk met een korreltje zout worden genomen. De onderzoeker zag zelden een jongere met een ouder iemand in gesprek. De ouderen bevestigden na enige tijd dat die indruk juist was. Bij het eerste gesprek beweerden sommigen nog dat de jonge generatie veelvuldig naar hun adviezen en wijsheid kwam luisteren, maar later beweerden ze het tegendeel. Op een dag, toen Van der Geest met een oude man aan het praten waren, kwam een jonge vrouw die in hetzelfde huis woonde, dichterbij om te horen waar het gesprek over ging. De onderzoeker vroeg haar of ze wel eens naar de verhalen en spreekwoorden van de oude man kwam luisteren. Het eerlijke antwoord was nee. De oude man voegde eraan toe dat de jonge generatie alleen in geld was geïnteresseerd, en dat zijn woorden niet aan haar besteed waren. De jongeren, zo bleek spoedig, hebben geen interesse in de wijze raad van ouderen en het respect dat zij tonen is oppervlakkig. Zij *tonen* het. Het is meer een vorm van etiquette. Tijdens een gesprek over de dood maakte één van de ouderen de volgende opmerking:

Het meest pijnlijke van de dood is dat er na de dood van een oud persoon niemand is om de jonge generatie de verhalen van vroeger te vertellen.... Gisteren klaagde ik nog tot iemand dat ik niet begrijp waarom mijn kleinkinderen en de jongelui in mijn huis niet naar me toe komen en mij allerlei dingen vragen die ik weet. Ik zou willen dat ze komen en mij van alles vragen, maar ik zie ze niet. Als je niet komt, zal ik sterven en alles met me meenemen. Mijn hoofd is vol dingen, maar ik neem ze mee want ze komen niet.

De ouderen zijn zich ervan bewust dat zij steeds minder meetellen en klampen zich vast aan traditionele opvattingen over de *òpanyin* die allang obsoleet zijn. Slechts enkele ouderen mogen zich verheugen in de belangstelling van de jongere generatie. Dat zijn degenen die lichamelijk nog goed gezond zijn en succes hebben gehad tijdens hun leven. Dat laatste blijkt dan vooral uit een redelijke welstand en uit kinderen die 'goed terecht zijn gekomen', dat wil zeggen: een goede betrekking hebben. Hun welstand en succes leveren hun respect op, niet het feit dat zij oud en welsprekend en wijs zijn.

Eén van de ouderen kan als voorbeeld dienen. Hij had een scherpe geest en een goed gevoel voor humor. Hij kon prachtig en onderhoudend vertellen en kende vele spreekwoorden en traditionele wijsheden. Op het eind van zijn leven was hij echter berooid en eenzaam. Van der Geest was één van de weinigen die naar zijn verhalen kwam luisteren. Hij woonde in een bouwvallig kamertje bij 'vreemden' omdat hij zelf geen huis

had (een blamage voor een *òpanyin*) en velen bekritiseerden hem omdat hij zo weinig gepresteerd had tijdens zijn leven. Hij was vaak chagrijnig tegen anderen (maar nooit tegenover de onderzoeker) en van de vele deugden van de *òpanyin* waren er maar enkele bij hem te ontdekken. Hij gedroeg zich dikwijls ongeduldig en onheuselijk tegenover kinderen. Hij klaagde veelvuldig over zijn toestand en vroeg geregeld geld om eten te kopen.

Toen Van der Geest met één van zijn Ghanese vrienden de eenzaamheid en verwaarlozing van oude mensen besprak, wees deze erop dat men de verantwoordelijkheid daarvoor niet alleen bij de jonge generatie moesten zoeken. Veel oude mensen, zei hij, zijn moeilijk ("they are difficult"). Zij gedragen zich onredelijk, zijn humeurig en grof en stoten mensen af. Tijdens hun leven hebben ze soms weinig uitgevoerd. Ze hebben hun vrouw(en) en kinderen verwaarloosd, maar verwachten ze dat die nu wel voor hen zorgen. Ze hebben hun ellende alleen aan zichzelf te danken.

De verheerlijking van de *òpanyin*, in spreekwoorden en dagelijkse conversatie, is een 'coping' strategie en een vorm van 'impression management'. Het is een manier van omgaan met het verlies van een status die waarschijnlijk nooit zo indrukwekkend is geweest als in de spreekwoorden wordt voorgesteld. Deze grijpen terug naar een mythisch verleden dat in de gesprekken wordt herbeleefd en dat de sociale en materiële armoede van het hier en nu moet compenseren.³

'Succesvol oud', zo mag men concluderen, is ook een manier van zich presenteren aan de ander. Uitspraken over een mooi en succesvol leven vormen soms een façade waarachter de oudere veel verdriet en frustratie tracht te verbergen. Dat geldt voor de ouderen in Nederland evenzeer als voor die in het Ghanese dorp. Deze interpretatie van 'succesvol oud' als 'impression management' werpt een nieuw licht op de zogenoemde 'geriatrische paradox', naar analogie van de 'disability paradox' (Albrecht & Devlieger 1999): het verschijnsel dat ouderen hun leven veel positiever inschatten dan de 'objectieve' buitenstaander gewettigd lijkt. Misschien schatten ze zichzelf niet in, maar spreken ze zichzelf moed in of proberen ze de ander gerust te stellen. "Self-esteem is the most important criterion in evaluating oneself", schrijven Westerhof en anderen (2003) in een beschouwing over de 'aging paradox'.

De data van een antropologisch onderzoek zijn niet zozeer 'feiten' maar presentaties van mensen. Afhankelijk van de situatie waarin het etnografisch gesprek plaatsvindt en de relatie tussen onderzoeker en gesprekspartner zullen mensen andere dingen over zichzelf vertellen. De antropoloog Fabian (1990) spreekt daarom van "performative ethnography". Tijdens onderzoek voeren mensen in zekere zin een 'performance' op. Ze proberen zich op een bepaalde manier aan de onderzoeker voor te doen. Het is aan deze laatste om die performance te interpreteren.

Conclusie

Vanuit antropologisch perspectief blijkt het begrip 'succesvol oud' verre van eenduidig. De betekenis die eraan gehecht wordt, is extreem contextgebonden. Die betekenis verschuift bijvoorbeeld als we het begrip nader onderzoeken in verschillende culturele en politieke contexten en als we aandacht besteden aan de wijze waarop mensen zich in gesprekken trachten te presenteren.

Die beweeglijkheid en polyvalentie van 'succesvol oud' worden soms onvoldoende onderkend. Dit leidt er toe dat de uitkomsten van onderzoek naar 'succesvolle veroudering' vol tegenspraak en verwarring kunnen zitten, zonder dat dit misschien wordt opgemerkt door de onderzoeker of de opdrachtgever. Of misschien vermoeden ze het wel, maar vinden ze die gedachte zo 'lastig' dat ze er liever niet aan denken.

Noten

1 Deze gedachte wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 7 van dit boek. Voor een discussie over de voor- en nadelen van diverse onderzoeksbenaderingen, zie ondermeer Van Zuuren 1999.

2 In een literatuurstudie naar de determinanten en gevolgen van 'gebrekkig' oud worden wijzen Deeg en Hoeymans (1997) op de spanning tussen 'succesvol oud worden' en het krijgen van een blijvende functionele beperking in deze levensfase. Ze bekritisieren het begrip 'succesvol oud' als onderzoeksparadigma omdat dit onvoldoende ruimte biedt aan het succesvol omgaan met dergelijke gebreken.

3 De 'voorstelling' van succesvol oud en de discrepantie tussen het imago van de wijze en gerespecteerde oudere en de maatschappelijke realiteit in de Ghanese context wordt uitgebreider besproken in een andere publicatie (Van der Geest 1997).

Literatuur

Albrecht GL, Devlieger PJ. The disability paradox: High quality of life against all odds. *Soc Sci Med* 1999;48:977-988.

Apostel L. Zinvol ouder worden. *Ned Tijdschr Geneesk* 1993;49:1711-1718.

Bootsma-van der Wiel, A. Disability in the oldest old. The Leiden 85-plus Study. Proefschrift, Leiden 2002.

Deeg DJH, Hoeymans N. Succesvol of gebrekkig oud worden? Een literatuurstudie naar determinanten en gevolgen van functionele beperkingen. *Tijdschr Soc Gezondheidszorg* 1997;75:397-405.

Dongen E van. Paradise regained: How elderly people who are chronically mentally ill reinvent a social self. *Medical Anthropology* 2001;19:383-409.

Dongen E van. Skeletons of the past, flesh and blood of the present. Remembrance and older people in a South African context. In: S. Makoni & K. Stroeken (eds) *Ageing in Africa: Sociolinguistic and anthropological approaches*. Aldershot: 2002 Ashgate, pp. 256-76.

Faber M von. Maten van succes bij ouderen: gezondheid, aanpassing en sociaal welbevinden. De Leiden 85-plus studie. Proefschrift, Amsterdam 2002.

Fabian J. Power and performance. *Ethnographic explorations through proverbial wisdom and theatre in Shaba, Zaire*. Madison 1990: University of Wisconsin Press.

Fairhurst E. 'Growing old gracefully' as opposed to 'mutton dressed as lamb'. The social construction of recognising older women. In: S. Nettleton & J. Watson (eds) *The body in everyday life*. London / New York 1998: Routledge, pp. 258-75.

Geest S van der. Oud in een Ghanees dorp: Beeld en ervaring. *Med Antropol* 1997;9:74-89.

Geest S van der, Speckmann JD, Streefland P. Primary Health Care in a multilevel perspective: Towards a research agenda. *Soc Sci Med* 1990;30:1025-1034.

Knook DL. Europe's ageing population and consequences for healthcare. In: R. Bok (ed) *Ageing in Europe*. Clingendael Corporate Publications no 1. Breda 2001, Plantijn Casparie, pp. 19-26.

Westerhof GJ, et al. Life contexts and health-related selves in old age. Perspectives from the United States, India and Congo/Zaire. *J Aging Stud* 2001;15:105-126.

Westerhof GJ, Dittmann-Kohli F, Bode C. The aging paradox: Towards personal meaning in gerontological theory. In S. Biggs, A. Lowenstein & J. Hendricks (eds.) The need for theory: Social gerontology for the 21st century. Amityville, NY 2003: Baywood, ter perse.

Zuuren FJ van. Ervaringen van patiënten in de somatische zorg: Voor- en nadelen van verschillende onderzoeksbenaderingen. *Medische Antropologie* 1999;11:302-313.